

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ВДОВІЧЕНКО ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 159.922(043)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Одеса – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Чебикін Олексій Якович,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», ректор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Швалб Юрій Михайлович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри соціальної роботи;

доктор психологічних наук, професор
Томчук Михайло Іванович,
Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти»,
професор кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор
Хомуленко Тамара Борисівна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
завідувач кафедри практичної психології.

Захист відбудеться «28» вересня 2019 р. о 09.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «27» серпня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасні геополітичні, економічні, соціокультурні перетворення в Україні та світі значно актуалізують прояв ризику особистістю, яка стала частіше потрапляти в небезпечні та екстремальні ситуації, що нерідко призводить до виявлення в неї емоційної нестійкості, імпульсивності, тривожності, агресивності та потребує оперативного і результативного їх подолання.

Аналіз наявних досліджень показує, що в психологічній науці проблема ризику та його складових є однією з центральних (Л. М. Абсалюмова, С. В. Бикова, У. Едвардс, В. К. Калін, Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, К. Кумбс, В. А. Петровський, В. Д. Рудашевський, О. П. Саннікова, Г. М. Солнцева, Р. Тримпоп, Т. Б. Хомуленко, О. Я. Чебикін та ін.). Різні аспекти пізнання цього феномену простежуються при виявленні впливу мотивації на прийняття рішень і поведінку (А. Едвардс, В. К. Калін, Т. В. Корнілова, К. Левін, В. А. Петровський); виправданості ризику (Ю. Козелецький, О. А. Кондрацький); зв'язку схильності до ризику з девіантною поведінкою (С. М. Богомоллова, О. Даклбек, С. Дж. Рідігер); особистісного змісту почуття ризику (Ю. Д. Башкіна, С. Т. Посохова); схильності до ризику (С. В. Бикова, О. В. Грідін, Т. В. Грязнова, С. П. Діков, О. М. Кір'янова, О. Г. Ніазашвілі, О. П. Саннікова, М. Ю. Соколов, Г. М. Солнцева, Е. Р. Хабібুলлін); ототожнення з небезпекою, загрозою, втратами (М. С. Грінберг, І. К. Дабобес, С. Д. Максименко, М. С. Малєїн, Ю. І. Москальов, В. Рассудовський, В. І. Серебровський, А. В. Сомова, Ю. М. Швалб); упровадженням нових ідей, спрямованих на прогрес (Л. Рогер, М. І. Томчук, Е. Фромм, Ван Ской, Лі Якоккі) тощо.

Узагальнення численних наукових праць дало змогу констатувати, що, незважаючи на їх наявність проблема ризику не вирішена та недостатньо розкрита в аспекті цілісних системних концептуальних основ його пізнання; комплексних науково-методичних засад вивчення; ефективних технологій профілактики та корекції; прогнозування вираженості ризику й відповідних наслідків; специфіка змісту і спрямованості в різних видах діяльності й упродовж життя. Саме останні позиції, з нашої точки зору, є актуальними, оскільки невизначеними залишаються фактори ризику в різні вікові періоди, які зумовлені суттєвими змістовними (переосмислення сенсу життя, перешкоди щодо досягнення життєвих цілей, реалізації мрій) та структурними (переоцінка цінностей в особистісних, міжособистісних та професійних сферах життєдіяльності) особливостями онтогенетичного розвитку психіки.

Результати аналізу наукових даних (Є. П. Ільїн, Ю. Козелецький, К. Кумбс, В. А. Петровський, Р. Тримпоп, Г. Уайд та ін.), пов'язаних із феноменом «ризик» у психологічній науці, дають підстави стверджувати, що інтерес сучасних фахівців до його пізнання має переважно фрагментарний та системний характер. Саме особливості психологічного змісту, структури та основ ризику особистості на кризових періодах онтогенезу залишаються в науці фактично нерозкритими та дискусійними.

Спираючись на зазначене актуальним є розв'язання цієї проблеми в межах теми дисертаційного дослідження «Психологічні основи ризику особистості в онтогенезі».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та методики практичної психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Психологічні особливості регуляції діяльності особистості, що розвивається». Тему дисертації затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 9 від 30 квітня 2009 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 22 листопада 2013 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричній верифікації концепції ризику особистості в онтогенезі, його психологічних основ в періоди вікових криз, побудові та апробації превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітків.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми ризику в науковій літературі, схарактеризувати стан її розробки в онтогенезі.
2. Розробити та науково обґрунтувати цілісну концепцію пізнання ризику особистості в онтогенезі.
3. Емпірично дослідити особливості вікової динаміки ризику особистості.
4. Описати психологічні основи ризику особистості в кризові періоди.
5. Виявити систему психологічних чинників ризику особистості та визначити особливості їх функціонування в кризові періоди онтогенезу.
6. Побудувати й апробувати превентивно-корекційну систему ризику особистості в підлітків.

Об'єкт дослідження – особливості ризику особистості в онтогенезі.

Предмет дослідження – структура, типологія, детермінація ризику особистості у вікові кризові періоди.

Основні положення концепції. Аналіз наукових підходів до ризику особистості як психологічного явища дозволив визначити методологічні основи його концептуалізації, циклічну структурно-процесуальну модель і систему понять, що описують його зміст, специфіку та вираженість в онтогенезі.

Перебування особистості в ситуації ризику може мати циклічно-процесуальний характер: сприймання суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної, прогнозування наслідків власної поведінки в ній, що обумовлено особливостями схильності і готовності до ризику; прийняття рішення (імпульсивного чи рефлексивного), вибору моделі поведінки, спираючись на актуальну ситуацію; реалізація рішення в конструктивній формі ризикованого вчинку чи в деструктивній з використанням певних відповідних дій; рефлексія результатів вчинку (дій) унаслідок механізму зворотного зв'язку,

що фіксує позитивний чи негативний досвід та може мати подальше значення в подібних ситуаціях ризику.

Означена структурно-процесуальна модель ризику особистості відображає реальні цикли перебування людини в певній ситуації та дає змогу аналізувати його прояв. Стосовно чинників ризику особистості, то до них слід уналежнити ті характеристики, що впливають на суб'єктивну оцінку такої ситуації, ставлення до неї, відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з відповідного репертуару. За такого аналізу моделі ризику особистості важливими є когнітивні, мотиваційно-регулятивні, конативні, а також афективні чинники та їхня системна взаємодія.

Характеризуючи когнітивні чинники ризику особистості слід ураховувати уявлення про його змістовні ознаки (ставлення, сила впливу, місце уявлень у системі смислів), толерантність до невизначеності (позитивне ставлення до новизни, до когнітивної складності), когнітивний стиль (імпульсивний/рефлексивний тип реагування), креативність (швидкість, оригінальність, розробленість відповідей) та ін. Визначаючи мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості, слід зазначити такі його показники, як: життєстійкість (залученість, контроль та ін.), мотивація досягнення успіху, страх невдачі, мотивація самоствердження та волева саморегуляція. При вираженості ризику особистості серед конативних чинників найбільш інформативними можуть бути стратегії імпульсивної поведінки в конфлікті, у стресовій ситуації, копінг-стратегії, особливості її поведінки в конфлікті. Розглядаючи афективні чинники ризику особистості слід акцентувати увагу на тривожності, яка в особистісному чи ситуативному варіанті може бути досить інформативним показником для аналізу.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: основні положення холістичного, системно-структурного (Л. Берталанфі, В. О. Ганзен, В. К. Калін, Б. Ф. Ломов); системно-структурного до прийняття рішень (Ф. Ю. Василюк, К. Левін, В. Г. Панок та ін.); суб'єктно-діяльнісного (Л. К. Велитченко, А. В. Карпов, Д. О. Леонтьєв, В. О. Моляко, В. А. Роменець, В. О. Татенко, О. Я. Чебикін та ін.) підходів; концепції особистісного розвитку (А. Адлер, А. Бандура, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, О. П. Саннікова, М. І. Томчук, А. В. Фурман та ін.); психологічних теорій прийняття рішень і вільного вибору особистості (Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, О. І. Санніков, Д. Канеман, А. Тверски та ін.); теорій ризику (І. Г. Абрамова, Ю. Козелецький, В. А. Петровський, Т. Б. Хомуленко); концепцій життєвої ситуації, життєвого шляху особистості (Г. О. Балл, В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Ю. М. Швалб); теорій емоцій та емоційної регуляції діяльності (П. К. Анохін, Ф. Ю. Василюк, Л. П. Журавльова, К. Ізард, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін та ін.), психогенетичного підходу та вчення про закономірності розвитку психіки (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко та ін.); учення про життєві кризи особистості (Л. І. Анциферова, О. А. Донченко, С. І. Яковенко та ін.).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань дослідження було використано такі методи:

– загальнотеоретичні: аналітико-синтетичний огляд філософської, психологічної, психолого-педагогічної, соціологічної літератури з проблеми дослідження; систематизація, класифікація, порівняння, узагальнення, інтерпретація наявних науково-психологічних теоретико-емпіричних підходів з окресленої проблематики;

– емпіричні методи: тестування, анкетування, бесіда, спостереження, метод семантичного диференціалу, експеримент тощо;

– методи математичної статистики: кореляційний, факторний, кластерний, дискримінативний аналізи, методи порівняння вибірок: критерій t-Ст'юдента, критерій кутового перетворення Фішера (φ -критерій Фішера) за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм Statistica 6.0.

Зокрема було використано такі **психодіагностичні методиками**: «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман); «Особистісні фактори прийняття рішення» (ЛФР-25) (Т. В. Корнілова); авторський тест «Суб'єктивна оцінка ситуацій як небезпечних і невизначених»; «Опитувальник якісних показників схильності до ризику» (О. П. Саннікова, С. В. Бикова); авторський опитувальник «Схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності»; Мельбурнський опитувальник прийняття рішення (МОПР, MDMQ) (Л. Манн, адаптація Т. В. Корнілової); «Диференційний тест рефлексії» (Д. О. Леонтьєв, Є. М. Осін); метод семантичного диференціалу для дослідження категорій, що пов'язані з ризиком (Ч. Осгуд, авторська модифікація); «Фігурна форма тесту креативності» (Е. Торренс); «Порівняння схожих зображень» (Дж. Каган); «Діагностика толерантності особистості до невизначеності» (Д. Маклейн, модифікація Є. М. Осіна); «Діагностика мотивації успіху та уникнення невдачі» (А. А. Мехрабян); «Діагностика губристичної мотивації» (К. І. Фоменко); «Орієнтація на дію або стан» (Ю. Куль, адаптація І. О. Васильєва, С. А. Шапкіна, О. В. Мітіної, Д. О. Леонтьєва); «Опитувальник життєстійкості» (С. Мадді, адаптація Д. О. Леонтьєва, О. І. Рассказова); «Модель поведінки в стресових ситуаціях» (шкала SACS, створена С. Хобфоллом); «Діагностика стратегій імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях» (М. П. Фетіскін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов); «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус); «Діагностика стратегій поведінки у конфлікті» (К. Томас); «Діагностика агресивності й ворожості» (А. Басса-А. Даркі); «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч. Д. Спілберг, Ю. Л. Ханін); «Список емоцій» (М. А. Кузнєцов).

Експериментальна база дослідження. Дослідну роботу виконано на базі закладів загальної середньої та вищої освіти м. Одеси та м. Харкова (Одеського навчально-виховного комплексу № 13 «Загальноосвітня школа I-III ступенів – гімназія» Одеської міської ради Одеської області, Одеської спеціалізованої школи № 117 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області, соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Основну вибірку дослідження склали: група осіб підліткового та юнацького віку: 897 осіб, серед яких 316 осіб 14-15-річного віку (період підліткової кризи); група досліджуваних раннього дорослого віку: 939 осіб віком 20-40 років, серед яких 338 осіб 29-32-річного віку (період кризи 30-ти років); група представників середньої дорослості: 849 осіб віком 41-60 років, серед яких 268 осіб 44-46-річного віку (криза «середини життя»). Загалом вибірка досліджуваних, які були залучені до участі у формувальному експерименті, склала 205 осіб (до контрольної та експериментальної груп увійшли по 100 та 105 підлітків). Таким чином, загальна вибірка досліджуваних становить 2890 осіб, основна експериментальна вибірка – 1127 осіб.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

вперше започатковано новий напрям дослідження проблеми ризику особистості на рівні системного теоретико-експериментального пізнання його змісту, психологічних основ (структура і чинники) та механізмів функціонування; розроблено й емпірично верифіковано циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, яка дозволяє пізнавати його особливості на: особистісному (суб'єктивна оцінка ситуацій як небезпечних та невизначених, схильність та готовність до ризику), процесуальному (прийняття рішення та поведінка в ситуації ризику, рефлексія результату) рівнях, спираючись на когнітивні, мотиваційно-регулятивні, конативні, афективні чинники; побудовано систему психологічної діагностики особливостей ризику особистості, що дозволяє оцінити усвідомленість ситуацій як небезпечних і невизначених, схильність та його вираженість у різних сферах діяльності; виявлено та описано психологічні основи ризику особистості, встановлено їх динаміку; обґрунтовано та доведено, що саме структурні компоненти ризику, його виявлення у певних сферах життєдіяльності, наявність специфічних чинників, вікових та особистісних особливостей виступають психологічною основою ризику особистості; теоретично обґрунтовано й емпірично доведено наявність сензитивних для актуалізації ризику особистості періодів онтогенезу (кризові вікові періоди: підлітковий, ранньої та середньої дорослості); показано, що ризик особистості на кожному віковому періоді детермінується комплексом особистісних особливостей серед яких домінуючими є: особистісна тривожність, креативність, аутоагресія, вербальна агресія та ін. у підлітковому віці; позитивне ставлення до новизни, прагнення до досконалості й успіху, підозрілість, ситуативна тривожність та ін. у період ранньої дорослості; азарт, захопленість, страх, уникнення, заперечення, нерішучість та ін. у період середньої дорослості; емпіричним шляхом визначено типи ризику особистості, розкрито їх психологічні особливості в різні періоди онтогенезу; встановлено чинники, які є визначальними для прогнозування наявності певного типу ризику особистості у вікові кризи;

розширено і доповнено розуміння психологічного змісту «ризик» в аспекті трьох базових підходів як: особистісна якість, що характеризується потребою людини в емоційній сфері, включатися в ситуації небезпеки й отримувати від цього задоволення; особистісна особливість, яка детермінується

мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними та ін. характеристиками, орієнтованими на оцінку і подолання небезпечних ситуацій; процес, що відображає усвідомлення небезпечної ситуації, вибір і реалізацію способу її розв'язання; уявлення про вікову динаміку схильності та готовності до ризику; специфіку суб'єктивності оцінки ситуації як невизначеної та небезпечної; циклічність механізму розгортання ризику; знання про особливості практичної роботи з корекції ризику особистості, методи його превенції та експрес-діагностики;

набули подальшого розвитку теоретичні уявлення про ризик як складний психологічний феномен; уявлення про психосемантичний простір ризику.

Практичне значення отриманих результатів роботи полягає в тому, що розроблено психолого-педагогічні основи діагностики ризику особистості та його превентивно-корекційні заходи, що можуть бути використані для оптимізації життєвого шляху в індивідуальному, сімейному та соціальному вимірах. Теоретико-емпіричні положення і сформульовані на їх основі психологічні висновки можуть бути використані в процесі фахової підготовки та професійної діяльності психологів, педагогів, соціальних працівників в межах вікової психології та психології травмувальних ситуацій для активізації конструктивної поведінки в небезпечних і невизначених ситуаціях на різних вікових періодах. Обґрунтована й апробована превентивно-корекційна система ризику особистості в підлітковому віці може бути використана для психокорекційної роботи для зниження небезпечної поведінки в підлітковому віці та превенції його вираженості на наступних вікових проміжках. Розроблений у межах роботи діагностичний інструмент вимірювання суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних і невизначених та схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності може стати основою для проведення емпіричних досліджень у віковій, педагогічній та інших галузях психології. Отримані результати роботи можуть бути використані у викладанні курсів вікової, педагогічної, загальної, кризової психології, психології сім'ї та ін.

Основні результати дослідження впроваджено в освітній процес Одеського навчально-виховного комплексу № 13 «Загальноосвітня школа I-III ступенів – гімназія» Одеської міської ради Одеської області (Довідка № 10 від 29.05.2019 р.); Одеської спеціалізованої школи № 117 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області (Довідка № 13 від 27.06.2019 р.); Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Довідка № 873/27.1 від 25.04.2019 р.); Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (Довідка № 148 від 16.05.2019 р.); Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика (Довідка № 50 від 17.04.2019 р.); Хмельницького національного університету (Довідка № 134 від 26.02.2019 р.); Одеського національного політехнічного університету (Довідка від 21.03.2019 р.); Харківської державної академії культури (Довідка від 26.03.2019 р.); Одеського державного університету внутрішніх справ (Довідка № 817 від 08.04.2019 р.);

Комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти» (Довідка № 01/21-574 від 29.05.2019 р.).

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечено адекватністю підбраного психодіагностичного інструментарію, застосуванням сучасного апарату математичної статистики, репрезентативністю вибірки, можливістю верифікації, поєднанням кількісного та якісного методів аналізу даних, змістовним аналізом фактів і залежностей, отриманих на достатній вибірці досліджуваних.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження викладено на міжнародних науково-практичних конференціях і конгресах: «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (Київ, 2005), «Наука та інновації – 2005» (Дніпропетровськ, 2005), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2006), «Сучасні наукові дослідження – 2006» (Дніпропетровськ, 2005), «Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі» (Одеса, 2006), «Когнитивные процессы и творчество» (Одеса, 2007), «Современное состояние теоретической и прикладных психологических исследований в социальной и педагогической психологии» (Иваново, 2007), «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007), «Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика» (Одеса, 2007), «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії» (Одеса, 2008), «Актуальні проблеми психології» (Київ, 2008), «Социальные риски в современном поликультурном обществе: психологические и педагогические аспекты» (Тверь, 2008), «Психолого-педагогічні чинники становлення особистості в поліетичному середовищі» (Одеса, 2008), «Психологические технологии в экстремальных видах деятельности» (Донецьк, 2008), «Теоретико-методологічні проблеми психологічного супроводу професійної діяльності» (Одеса, 2009), «Проблеми емоційної регуляції діяльності» (Одеса, 2009), «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2010), «Modern tendencies in the pedagogical science of Ukraine and Israel: The way to integration» (Israel, 2014), «Лято – 2015» (Болгарія, Варна, 2015), «Problems of spatial development of socio-economic systems: economics, education, medicine» (Poland, Opole, 2015), «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2015); всеукраїнських конференціях: «Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава» (Одеса, 2010), «Актуальные проблемы современной экзистенциальной психологии и психотерапии» (Одеса, 2015), «Вплив інтернет-мережі на психіку дітей та молоді – виклик сьогодення» (Одеса, 2017); на засіданнях кафедри теорії та методики практичної психології (2012-2018) та наукового семінару Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2019).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Прояв та корекція ризику у студентів, які навчаються за різними освітньо-

професійними програмами» було захищено у 2003 році, її положення та висновки в тексті докторської дисертації не використано.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 52 публікаціях, з яких 1 монографія, 26 статей у наукових фахових виданнях України, 6 статей в наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз та 19 публікацій в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації викладено на 611 сторінках, із них 459 сторінок основного тексту. Робота містить 59 таблиць та 56 рисунків. Список використаної літератури налічує 544 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, доцільність її наукового дослідження; визначено мету, об'єкт, предмет та завдання; надано перелік використаних методів; наведено концепцію дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів; відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, кількість публікацій за темою дисертації; наведено дані щодо обсягу та структури роботи.

У **першому розділі «Теоретичні засади дослідження ризику особистості як психологічного явища в онтогенезі»** висвітлено сучасні підходи до розуміння сутності змісту поняття «ризик», специфіку його вивчення у різних наукових напрямках. Розглянуто властивості, ознаки, елементи, функції та характеристики ризику. На основі теоретичного аналізу систематизовано класифікації видів ризику, його складників та психологічних детермінант. Розкрито психологічні основи ризику особистості в онтогенезі.

Наразі розробка проблематики ризику здійснюється в багатьох галузях знань: в історії, економіці, соціології, політології, психології, в юридичних, природничих, екологічних і технічних науках тощо. Показано, що ризик є об'єктом міждисциплінарних досліджень.

Важливе теоретичне і практичне значення проблема ризику набула і у зв'язку з виробленням нових підходів у вивченні взаємозв'язку людського організму з навколишнім природним і соціальним середовищем, змінами, що відбуваються в розумінні ролі здоров'я людини в суспільному розвитку. Так, екологічні та техногенні ризики розглянуто в працях П. А. Ваганова та Ман-Сунг Іма, В. Г. Воловича, Ю. І. Воробйова, А. В. Гостюшина, І. І. Дуднікової, В. В. Дурдинець, Е. Еліота, І. А. Євдокимової, Ю. А. Зубок та В. І. Чупрова, Т. Каленшера та Ф. Тоблера, О. Г. Стегнія, С. І. Яковенка в аспекті їх впливу на психіку людини.

В останні роки проблему ризику активно вивчають у руслі низки наукових дисциплін з точки зору впливу на здоров'я людини різних несприятливих факторів, зокрема в працях В. І. Аكوпова, В. В. Гульдана та

О. Д. Іваннікової, В. В. Канеп, Ц. П. Короленко, А. М. Корсун, Ф. П. Космолінського, Г. С. Нікіфорова, А. С. Ткаченко та ін.

Наявні також численні дослідження іноземних фахівців, що присвячені аналізу змін поведінки, пов'язаної з ризиком для здоров'я (А. Бабан, Д. Беррі, В. Ковелло, К. Крачун). Зокрема, Б. Реннер зі співавторами розкрили процес переходу від знання про небезпеку для здоров'я до відчуття особистого ризику та зміни в поведінці, що впливають на самозбереження.

Отже, ризик виступає предметом дослідження багатьох наукових напрямів, що у свою чергу, викликає неузгодженість в його розумінні, оскільки ризик розглядають в аспектах об'єктивного (В. Є. Агапєєв, В. І. Зубков, Т. Л. Ріктор, Д. Я. Розанцева, У. Сікс та ін.), суб'єктивного (С. М. Братусь, В. П. Буянов, В. А. Ойгензіхт, В. В. Павлова та ін.) та суб'єктивно-об'єктивного (А. П. Альгін, С. В. Бикова, М. С. Малєїн, М. Є. Маслова, О. П. Саннікова, Є. О. Харітонов та ін.) підходів.

У розробленій У. Беком та Е. Гідденсом теорії сучасного суспільства особливу увагу приділено поняттю «суспільство ризику» як постіндустріальної формації. Суспільство «втягується» в «суспільство ризику» головним чином тому, що не рефлексує ситуації належним чином і внаслідок цього породжує все більшу кількість ризиків. Автори наголошують, що в сучасних умовах змінився смисл самого поняття «ризик»: у нових обставинах небезпеки ризику позбавляються індивідуального характеру.

У психологічних дослідженнях проблеми ризику можна умовно виділити два полярних підходи до його вивчення: особистісний та ситуативний. Представники особистісного підходу (Г. Айзенк, Дж. Боуен, О. М. Капустіна, Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, К. Кумбс, М. Цукерман та ін.) аналізують стійкі індивідуальні характеристики особистості й визначають особливості мислення, емоційних реакцій та поведінки. Ситуативний підхід зосереджено на зовнішніх середовищних чинниках, що пов'язані з функціонуванням особистості (І. Б. Бовіна, М. О. Кленова, В. Лефєвр, В. А. Петровський та ін.).

Слід зазначити, що ситуаційний підхід до ризику як психологічного феномену за даними різних авторів (Б. Г. Ананьєв, Т. Герман, К. Грауман, Д. Дюрнер, Д. Магнуссон, Р. Нісбетт, Л. Росс, Х. Томає, Х. Фіссенін та ін.) дозволяє позбутися обмежень об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного підходів шляхом включення ситуації, її особистісного сприйняття та інтерпретації в розгляді психологічної структури ризику.

Аналіз доступних для нас досліджень з проблеми ризику (І. Г. Абрамова, Л. М. Абсалямова, А. П. Альгін, С. В. Бикова, В. П. Буянов, Т. В. Грязнова, В. С. Єфімовських, В. К. Калін, В. А. Петровський, О. П. Саннікова, Т. Б. Хомуленко та ін.) дозволив умовно його розглядати на чотирьох рівнях організації й функціонування суспільства (рис. 1): мегарівні (людське суспільство взагалі), макрорівні (конкретне суспільство), мезорівні (соціальна група) та мікрорівні (окрема особистість).

Для психології природно розглядати ризик на мікрорівні – рівні окремої особистості. Деталізуючи ризик на мікрорівні в психологічній науці, на наш

погляд, необхідно застосовувати дефініцію «ризик особистості», яка дає змогу узагальнити його прояв, інтегрувати наявні відомості та визначати відмінності в його розумінні в суміжних наукових дисциплінах.

Рис. 1. Рівні прояву ризику

Неоднозначність у теоретико-методологічних підходах зумовила необхідність відповідного обґрунтування та вивчення ризику особистості як інтегрального утворення, що виявляється в схильності та готовності особистості до ризику, суб'єктивній оцінці ситуацій як небезпечних і невизначених, залежить від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників, що впливають на прийняття рішення щодо поведінки в ситуації ризику.

Розкрито, що формування та реалізація ризику особистості мають в онтогенезі свою специфіку: уявлення про доцільність ризикованих вчинків та відповідної поведінки в період з молодшого дошкільного до молодшого шкільного віку; розвиток індивідуального рівня схильності до ризику через ідентифікацію з рольовими моделями в підлітковому та юнацькому віці; фіксація індивідуальних особливостей і форм ризикованої поведінки в період дорослості й зрілості завдяки актуалізації накопиченого досвіду та субкультурних норм; зниження (вигорання) ризикованої поведінки в літньому віці. Встановлено, що схильність до ризику характеризується інтенсивним зростанням у підлітковому віці та досягає свого піку в молодості, потім поступово знижується.

Розгляд ризику особистості на різних етапах онтогенезу потребує як визначення його психологічних основ з урахуванням наявних вікових періодизацій, так і виявлення ознак, що за своїми змістовними характеристиками можуть його описати. Доведено, що саме кризові періоди онтогенезу відрізняються максимальним загостренням внутрішніх суперечностей, переживання яких є навантаженням на ті ресурси особистості, які вона потребує в ситуаціях ризику. Можна констатувати, що криза завжди супроводжується ризикованими діями, стресом та певним чином містить у собі фрустрацію, оскільки завжди пов'язана з блокуванням частини потреб, конфліктом. При цьому суттєвий розрив між реальним та бажаним завжди потребує активізації ціннісно-сислової діяльності. Різні автори пропонують

певні способи виходу з кризи: метод проб і помилок; переоцінка цінностей, ситуації ризику; захисні реакції та ін. (Л. І. Божович, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, Т. В. Драгунова, І. Г. Малкіна-Пих, Т. М. Титаренко та ін.).

Особливо значущими для дослідження проблематики ризику особистості є саме вікові кризи, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки особистості. До останніх слід віднести кризи підліткового (13-16), молодого (30-35) та середнього (45-50) віку.

На підставі теоретичного аналізу різних підходів до проблеми розуміння ризику особистості простежується їх неоднозначність і необхідність уточнення як його змісту, так і психологічних основ та типології у вікові кризові періоди.

У другому розділі «Методологічні основи концептуалізації ризику особистості в онтогенезі» здійснено аналіз наукових підходів до його розгляду як психологічного явища для визначення теоретико-методологічних основ та побудови циклічної структурно-процесуальної моделі ризику особистості.

У результаті узагальнення результатів наявних та власних досліджень побудовано циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, що дає змогу аналізувати специфіку активності особистості й відображає реальний цикл її перебування в ситуації ризику (рис. 2).

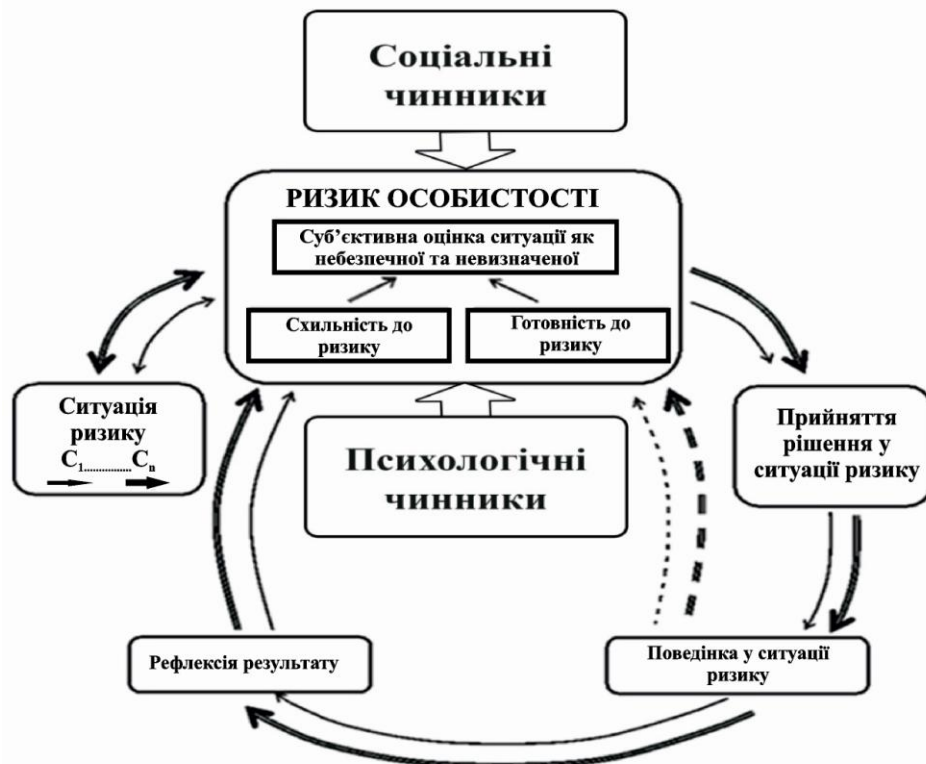

Рис. 2. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості
Примітки: C_1 – первинна ситуація ризику; C_n – наступні ситуації ризику;
– напрямок розгортання первинного циклу;
– напрямок розгортання повторних циклів;
– вектор завершення первинного циклу при відсутності рефлексії результату;
– вектор завершення повторних циклів при відсутності рефлексії результату.

Узагальнення наявних даних дозволило обґрунтувати розгляд ризику особистості як інтегрального утворення, що виявляється в схильності та готовності до ризику. Важливим у цьому процесі виступає суб'єктивна оцінка ситуацій як небезпечних і невизначених, яка залежить від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників, що визначають особливості прийняття рішення щодо поведінки в ситуації ризику.

Отже, ситуація ризику – це ситуація, яка має потенціал небезпеки та невизначеності. Остання має об'єктивні й суб'єктивні характеристики, що утворюють об'єктивно-суб'єктивний психологічний феномен «людина в ситуації» (О. І. Петімко, В. Л. Зверев). Якщо вибір принципово залежить від суб'єкта, то ситуація небезпеки може перетворюватися в ситуацію ризику, що виникає тільки тоді, коли з'являється суб'єкт, який діє в цій ситуації. При цьому людина може бути навіть готовою до рішень, але «не дорости» до них особистісно, а значить і не впоратися з ситуацією ризику.

У результаті аналізу наявних теоретико-емпіричних даних було обґрунтовано відбір конкретних методів та методик дослідження, які є надійними, валідними і стандартизованими та, за необхідності, адаптованими.

У психології встановлено дані про вікові закономірності ризику особистості – на етапі підліткового та юнацького віку, де він оцінюється як найменш загрозовий порівняно з наступними онтогенетичними періодами.

На основі емпіричних досліджень розкрито вікову динаміку схильності до екстремально-ризикової поведінки (рис. 3). Остання засвідчила наявність піків у віці близько 15, 30 та 45 років.

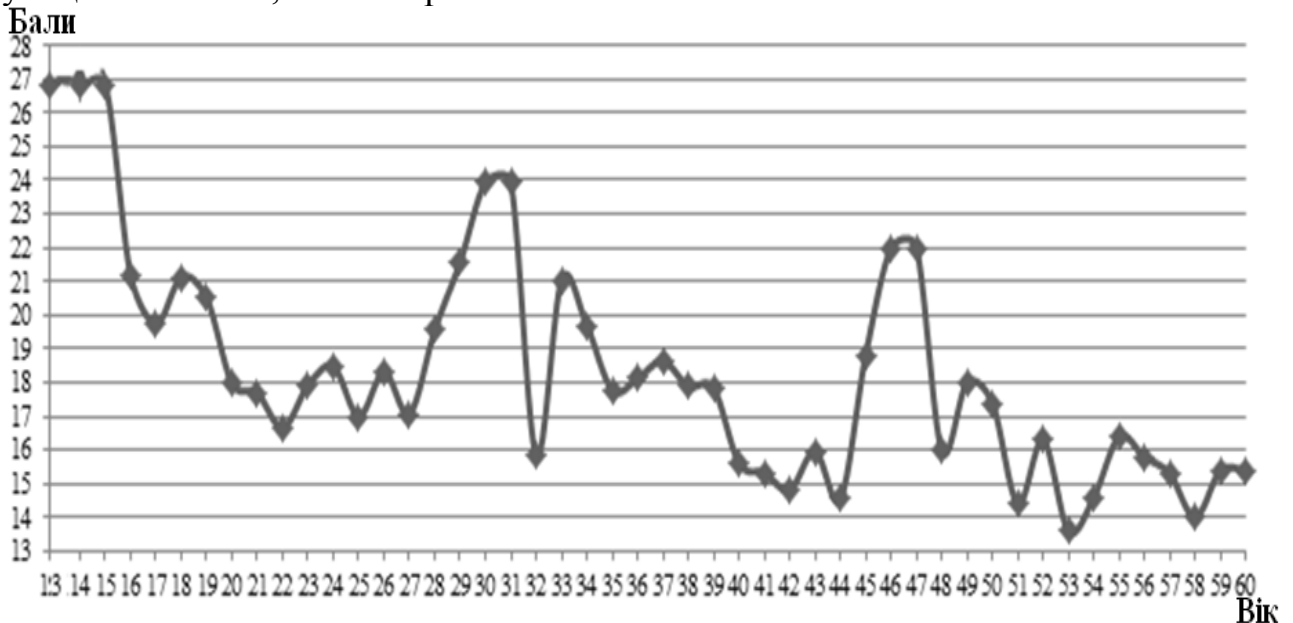

Рис. 3. Вікова динаміка показників схильності до екстремально-ризикової поведінки

Аналіз даних специфіки схильності до ризику в кризові періоди онтогенезу (рис. 4) дозволив констатувати вікову та структурну диференціацію вираженості параметрів ризику. Так, у період підліткової кризи досліджувані характеризуються переважно високим рівнем прояву емоційного (57% вибірки)

та конативного (50% вибірки) компонентів схильності до ризику. Досліджувані в період кризи дорослості мають переважно середній рівень вираженості всіх компонентів схильності до ризику. Криза підліткового віку характеризується високим та середнім рівнями показників емоційного компоненту схильності до ризику (97% вибірки), тоді як досліджувані в кризах ранньої та середньої дорослості мають переважно середній рівень прояву емоційного компоненту схильності до ризику (відповідно 43% та 73% у вибірках). Підлітків більшою мірою, порівняно з особами, які переживають кризи дорослості, вабить небезпека, їм подобається ризикувати, вони частіше роблять вчинки під дією емоцій і почуттів. Загалом розподіл досліджуваних на трьох кризах онтогенезу за рівнями прояву емоційного компоненту схильності до ризику має достовірні відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}} = 120,43; p < 0,00001$).

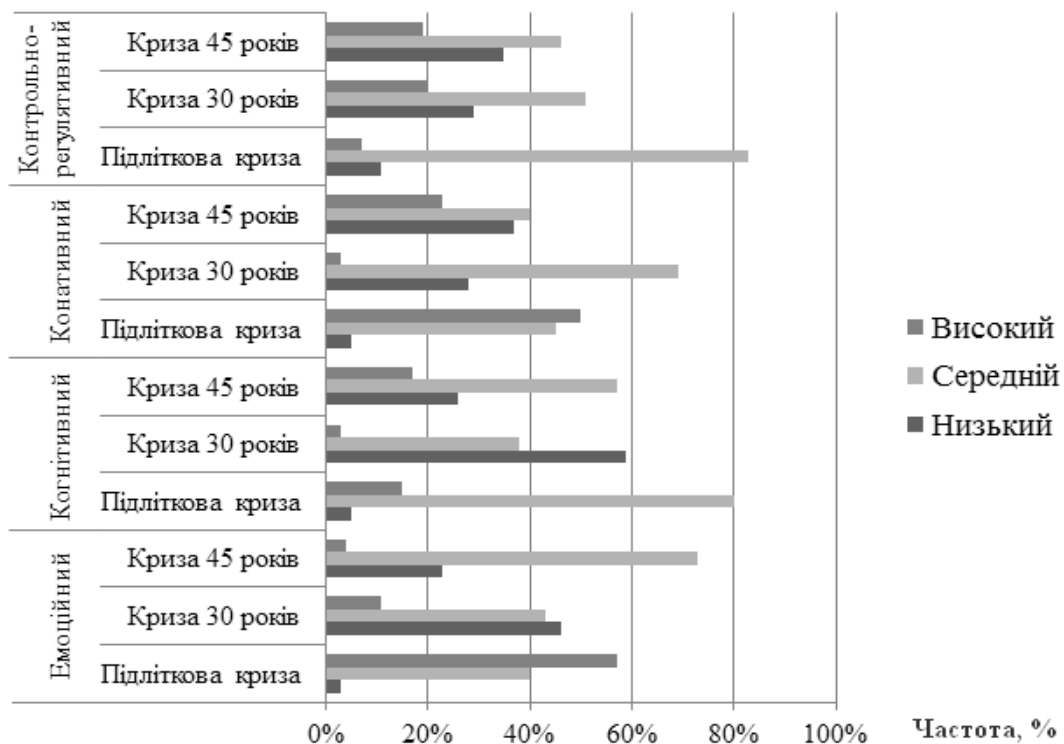

Рис. 4. Розподіл досліджуваних за рівнем якісних характеристик схильності до ризику в кризові періоди онтогенезу

Показники когнітивного компоненту схильності до ризику також відрізняються в досліджуваних різних кризових періодів онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}} = 71,54; p < 0,0001$). Підліткам й особам 45 років у період кризи, властивий, переважно, середній рівень вираженості когнітивного компоненту схильності до ризику (відповідно 80% та 57% у вибірках). Досліджувані із середнім рівнем когнітивного компоненту схильності до ризику є в міру довірливими, іноді можуть покластись на вдачу та сприятливі обставини, подекуди можуть необмірковано ризикнути. Досліджувані під час кризи 30 років характеризуються переважно низьким рівнем когнітивного компоненту схильності до ризику (59% вибірки).

Конативний компонент схильності до ризику у 95% підлітків виражений на високому та середньому рівні порівняно з дорослими. При цьому 30-річні досліджувані мають середній та високий рівень цього показника у 71% випадків, а в кризі середньої дорослості – у 63%. Відмінності в розподілі досліджуваних за конативним показником є статистично значущими ($\chi^2_{\text{Емп}} = 76,64$; $p < 0,0001$). Підлітки теж більшою мірою схильні до ризику, ніж досліджувані в кризові періоди дорослості. Розподіл контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику характеризується певними відмінностями на різних кризових періодах онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}} = 32,64$; $p < 0,0001$): ризикова поведінка як спосіб копінгу та самоконтролю частіше застосовується підлітками (90% вибірки підлітків мають середній та високий рівень контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику), у досліджуваних в період кризи 30 років та 45 років переважає низький та середній рівні (відповідно 70% та 81%). Виходячи з наведеного можна констатувати, що високий рівень якісних характеристик схильності до ризику ілюструє, у передовсім, кризу підліткового віку.

Третій розділ «Психологічна специфіка ризику особистості в період підліткової кризи» присвячено розгляду структури ризику особистості в період кризи підліткового віку, особливостей прийняття рішення в ситуаціях ризику та її рефлексії, аналізу когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних, конативних чинників ризику особистості та визначенню їх вираженості в різних типах ризику особистості.

Цікавим є розгляд в період підліткової кризи певних показників ризику особистості (рис. 5).

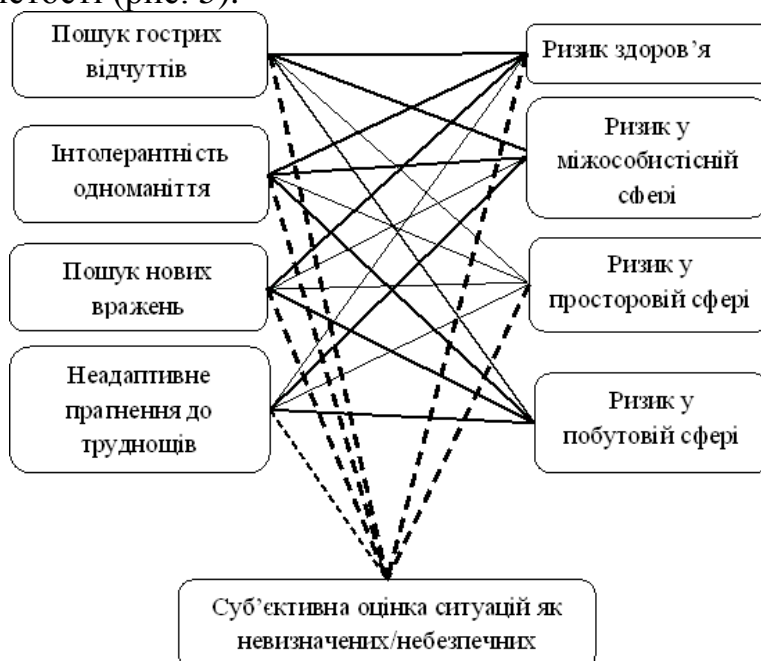

Рис. 5. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до екстремально-ризикованої поведінки й схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних і невизначених

Примітки:

додатний зв'язок;

від'ємний зв'язок.

Встановлено додатні зв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), у міжособистісній ($r_{x,y}=0,41$; $p<0,001$), у просторовій ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,05$) та побутовій сферах ($r_{x,y}=0,49$; $p<0,001$), а також від'ємні взаємозв'язки з суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,25$, $p<0,001$). Пошук гострих відчуттів у підлітковому віці взаємообумовлений прагненням ризикувати у стосунках з іншими, в активному дозвіллі та у побутових справах. Ті підлітки, які прагнуть гострих відчуттів, як правило, низько оцінюють небезпечність ситуацій, перебільшують оцінку ймовірності успіху у їх розв'язанні. Усі сфери активної життєдіяльності підлітка, що пов'язані з ризиком, мають спільну психологічну природу, яка полягає в інтолерантності до одноманітності. Вони прагнуть до урізноманітнення життя, нетерпимі до монотонії і недооцінюють наслідки ситуації ризику.

Також виявлено взаємозв'язки між параметрами неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,001$), побуту ($r_{x,y}=0,40$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,05$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,001$) з показником суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,001$). Підлітки прагнуть ставити перед собою нереалістичні завдання, що може бути пов'язано з боротьбою за незалежність, протестування проти поведінки з ними як з маленькими і недостатньо стабільним рівнем домагань як характеристиками самосвідомості, яка якісно змінюється у визначеному віці. Така тенденція може бути пов'язана і зі схильністю підлітка до ризику у сфері здоров'я, що обумовлює прийняття ним виклику з боку інших («а чи «слабо» випити (викурити) стільки, скільки хтось із дорослих?»). У побутовій, просторовій та міжособистісній сферах ситуація може бути подібною: підліток ризикує, ставлячи собі нереалістичні та складні випробування.

У визначеному кризовому періоді не виявлено низькоризикованих підлітків, при цьому високоризиковані представлені трьома типами ризику особистості: високим; спрямованим на діяльність та спрямованим на спілкування.

Зі зростанням ризику особистості в період підліткової кризи процес прийняття рішення ускладнюється тим, що підлітки вагаються у виборі альтернатив, більшою мірою емоційно залучаються до нього, також уникають відповідальності за свій вибір.

Рефлексія особистої поведінки в ситуації ризику в період кризи підліткового віку залежить від певної специфіки вираженості його структури: зі зростанням показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії, причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі в ній, збільшується прагнення змінити фокус рефлексії на малозначущі і сторонні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми.

Психосемантичний простір ризику підлітків характеризується такими узагальненими тенденціями – близькістю з грою, відпочинком, сексом, вдачею тощо. Найбільш негативне ставлення та сприйняття ризику виявляється в

помірноризикованих підлітків. У високоризикованих ризик ототожнюється з відпочинком, грою і грошима; у високоризикованих у спілкуванні він пов'язаний з невизначеністю та вдачею; у підлітків високоризикованих у діяльності – з відпочинком та грошима.

Серед когнітивних чинників ризику особистості толерантність до невизначеності в період кризи підліткового віку суттєво проявляється у високоризикованих у діяльності. У високоризикованих особистостей визначено вищу креативність, а також імпульсивний тип реагування.

Можна стверджувати, що типи ризику особистості в період підліткової кризи більшою мірою обумовлені: креативністю, що відображає здатність продукувати принципово нові ідеї, розв'язувати творчі завдання, толерантністю до невизначеності, сприйманням невизначених ситуацій як бажаних, здатністю розмірковувати над проблемою, навіть якщо невідомими є всі фактори та можливі наслідки прийняття рішення тощо.

Вплив мотиваційно-регулятивних чинників на становлення ризику особистості в період підліткової кризи є значущим і пов'язаний з життєстійкістю, губристичною мотивацією та мотивацією досягнення. Високоризиковані у діяльності в період підліткової кризи більшою мірою обумовлені мотиваційно-регулятивними чинниками та характеризуються вольовим самоконтролем і мотивацією досягнення.

Конативними чинниками ризику особистості в період кризи підліткового віку є копінг-стратегії, що відображають відповідну поведінку у розв'язанні проблемних ситуацій та подоланні стресу. Менш адаптивні поведінкові стратегії (конфронтаційний копінг, імпульсивні стратегії, агресивна поведінка і стратегії імпунітивної поведінки) більшою мірою впливають на становлення високого ризику особистості, а більш конструктивну його форму (прийняття відповідальності, компроміс та співпраця) зумовлює становлення помірною ризику особистості.

Найбільш суттєвими афективними чинниками ризику особистості є емоційне неприйняття ситуації невизначеності, азарт та впевненість у ситуації невизначеності, гнів і збентеженість при небезпеці, а також особистісна тривожність. Високоризиковані у спілкуванні найбільше характеризуються емоційною реакцією в ситуації невизначеності. Для високоризикованих у діяльності підлітків значущим є вплив переляку і збентеження в ситуації невизначеності та страху, тривоги в ситуації небезпеки. У високоризикованих – азарту в ситуації невизначеності. Смуток і невдоволення, а також апатія й пригніченість у ситуації невизначеності, пригніченість і безнадія в ситуації небезпеки визначено в помірноризикованих.

У четвертому розділі «Психологічні основи ризику особистості в період кризи ранньої дорослості» досліджено характер параметрів схильності та готовності до ризику / екстремально-ризикової поведінки, їх співвідношення між собою та у взаємозв'язку з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних і невизначених, життєстійкості, мотиваційних та емоційних характеристик, симптомокомплексу раціональності/імпульсивності тощо.

Проведення кореляційного аналізу дало змогу встановити наявність неоднозначних взаємозв'язків між показниками ризику особистості та іншими її психологічними особливостями. Розгляньмо основні, найбільш часті та специфічні. Зокрема, встановлено низку значущих (1%) взаємозв'язків між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних і параметрами схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,53$) та простору ($r_{x,y}=-0,44$), побуту ($r_{x,y} = -0,51$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,56$). Такі дані можуть означати, що чим більш загрозливими та небезпечними сприймаються життєві ситуації особистістю, тим менше вона схильна до ризику в різних сферах життєдіяльності. Крім того, існують від'ємні зв'язки між параметрами суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних і схильності до екстремально-ризикової поведінки, а саме: з показниками пошук гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,42$), пошуком нових вражень ($r_{x,y}=-0,57$), інтолерантністю до одноманіття ($r_{x,y}=-0,70$), неадаптивним прагненням до труднощів ($r_{x,y}=-0,69$).

За результатами аналізу отриманих коефіцієнтів кореляції можна дійти висновку, що інтолерантність до невизначеності в осіб у період кризи 30 років високою мірою взаємозв'язана зі схильністю до екстремальної поведінки. Прагнення до гострих відчуттів та нових вражень, чутливість до нудьги у період кризи ранньої дорослості супроводжується схильністю позитивно сприймати ситуації, у яких доступність інформації щодо результату діяльності не є визначеною.

Також встановлено додатні 1% зв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,48$), у міжособистісній ($r_{x,y}=0,53$), просторовій ($r_{x,y}=0,55$) та побутовій ($r_{x,y}=0,50$) сферах. Пошук гострих відчуттів спонукає особистість до ризику в кризі 30 років, що забезпечує можливість його прояву в подорожах, дозвіллі.

Існують 1% зв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,61$), побуту ($r_{x,y}=0,65$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,70$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,49$). Усі сфери активної діяльності особистості в кризі 30-річного віку передбачають високу міру ризику, пов'язані з безпекою і мають спільну психологічну природу, яка полягає в нетерпимості одноманітності та буденності. Особистість в цей період прагне відійти від нудьги як у міжособистісному спілкуванні, змінюючи коло знайомих та друзів, а іноді навіть і трудовий колектив, так і в побутовому плані. При цьому цікавим є розгляд взаємозв'язків ризику особистості зі стратегіями розв'язання проблемної ситуації (рис. 6).

Визначено такі типи ризику особистості в період кризи ранньої дорослості як: «Імпульсивноризикований», «Низькоризикований», «Високоризикований».

Поглиблений аналіз отриманих даних з обчисленням дискримінативних класифікаційних рівнянь, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості, засвідчили наявність коефіцієнтів при змінних лінійних функціях та вільні члени і мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = $-0,844$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,487$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,794$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $+0,229$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $-0,386$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,728$ Ситуаційна тривожність $-0,163$ «Азарт у ситуації небезпеки» $+0,192$ «Страх у ситуації небезпеки» $-0,796$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $+0,308$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $+0,459$ «Подив у ситуації небезпеки» $-22,70$;

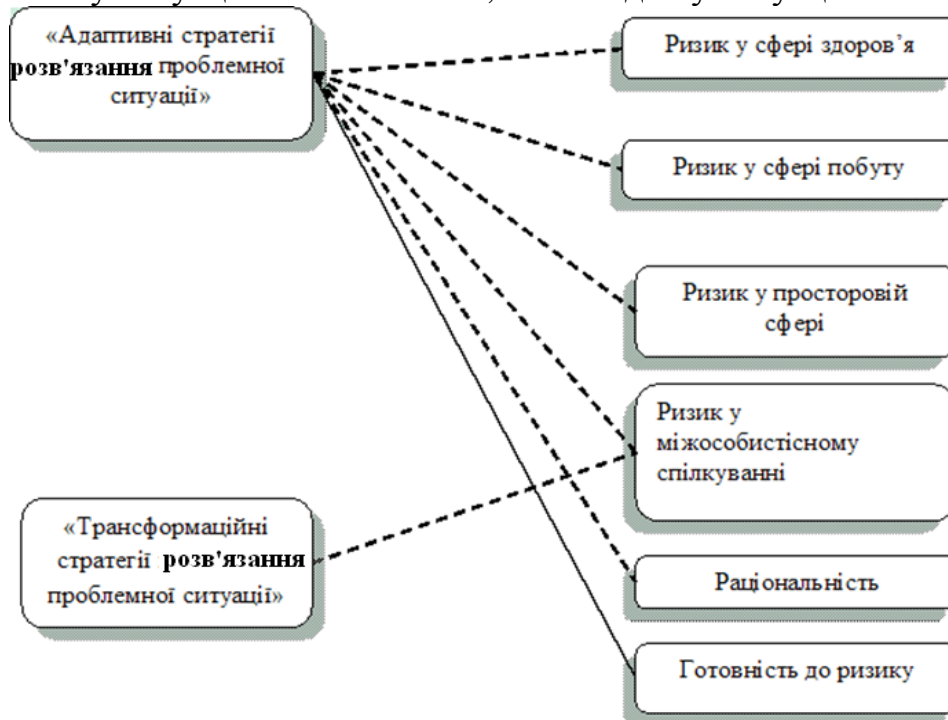

Рис. 6. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності та факторами стратегій імпульсивної поведінки у період кризи 30-річного віку

Примітки:

додатний зв'язок;

від'ємний зв'язок.

«Низькоризикований» = $-0,075$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,708$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,565$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $-1,106$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $-2,258$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,728$ Ситуаційна тривожність $-1,847$ «Азарт у ситуації небезпеки» $+0,204$ «Страх у ситуації небезпеки» $-1,564$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $-0,800$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $-0,417$ «Подив у ситуації небезпеки» $-27,30$;

«Високоризикований» = $2,284$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,116$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,155$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $+1,045$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $+0,856$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,658$ Ситуаційна тривожність $+0,207$ «Азарт у ситуації небезпеки» $-0,360$ «Страх у ситуації небезпеки» $-0,735$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $-0,765$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $-0,674$ «Подив у ситуації небезпеки» $-20,76$.

Отже, вплив афективних чинників на вираженість типу ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є значущим і збільшується з його зростанням. Можна відмітити, що найбільш суттєвими є емоційне збудження в ситуації невизначеності та небезпеки, зокрема азарт та інтерес, а також страх, неспокій, невпевненість, хвилювання, фрустрація та тривожність. При цьому виключно для високоризикованих властивими є такі предиктори, як азарт і інтерес у ситуації невизначеності та небезпеки.

За отриманими результатами емпіричного дослідження можна також констатувати, що ризик особистості в період кризи ранньої дорослості обумовлений такими когнітивними чинниками, як: толерантність до невизначеності, позитивне ставлення до неї, високий рівень розробленості, швидкості та оригінальності відповідей, імпульсивний тип реагування.

Встановлено, що перелік мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період кризи ранньої дорослості утворюють: губристичне прагнення до досконалості і переваги, орієнтація на дію під час планування та реалізації діяльності, залученість у події життя, мотивація досягнення. При цьому високоризиковані особистості характеризуються прийняттям ризику, меншою переконаністю у своїй здатності контролювати події життя, імпульсивноризиковані – нижчими показниками вольової саморегуляції. Конативними чинниками ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є агресивність як поведінкова реакція (схильність до роздратування, підозрілість та негативізм); копінг-стратегії (схильність до конфронтації та уникнення джерела стресу); стратегії імпульсивної поведінки (трансформаційні та адаптивні); стратегії розв'язання проблемних ситуацій (асертивні, асоціальні, співпраця). Імпульсивноризиковані визначаються стилем співпраці в подоланні конфлікту, негативізмом, образливістю та схильністю до роздратування, а низькоризиковані характеризуються вербальною агресією, гумором, прагненням до соціального контакту та соціальної підтримки, високоризиковані – стратегією порівняння, конкуренцією у вирішенні конфлікту, підозрілістю, аутоагресією та конфронтаційним копінгом.

Порівнюючи емоційні стани в досліджуваних з різними типами ризику особистості в ситуації невизначеності, слід відзначити, що імпульсивноризиковані перевищують високоризикованих досліджуваних за показниками здивування ($t_{1-3}=3,87$; $p<0,001$), невпевненості ($t_{1-3}=4,55$; $p<0,0001$) та збентеження ($t_{1-3}=5,13$; $p<0,0001$).

Досліджувані типу «Низькоризикований» поступають в показниках станів азарту ($t_{2-1}=-14,03$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{2-1}=-2,14$; $p<0,05$), заздрості ($t_{2-1}=-2,38$; $p<0,05$) та інтересу ($t_{2-1}=-13,94$; $p<0,0001$) імпульсивноризикованим особистостям. Вони також поступають в показниках азарту ($t_{2-3}=-14,83$; $p<0,0001$), занепокоєння ($t_{2-3}=-3,67$; $p<0,001$), обурення ($t_{2-3}=-2,31$; $p<0,05$), ворожості ($t_{2-3}=-3,97$; $p<0,001$), гніву ($t_{2-3}=-3,72$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-3}=-2,83$; $p<0,01$), злості ($t_{2-3}=-3,65$; $p<0,001$), інтересу ($t_{2-3}=-15,58$; $p<0,0001$) та побоювання ($t_{2-3}=-2,94$; $p<0,0001$) високоризикованим особам.

Досліджувані з типом «Високоризикований» перевищують імпульсивноризикованих за показниками гніву ($t_{3-1}=2,30$), азарту ($t_{3-1}=2,54$), обурення ($t_{3-1}=2,04$), ворожості ($t_{3-1}=2,02$), страху ($t_{3-1}=2,29$) на рівні $p<0,05$, а також безнадії ($t_{3-1}=6,54$), занепокоєння ($t_{3-1}=4,57$), провини ($t_{3-1}=4,67$), смутку ($t_{3-1}=4,70$) та досади ($t_{3-1}=6,46$), незгоди ($t_{3-1}=6,02$), побоювання ($t_{3-1}=4,31$), сумніву ($t_{3-1}=4,69$), пригніченості ($t_{3-1}=4,57$) на рівні $p<0,0001$; злості ($t_{3-1}=2,77$), інтересу ($t_{3-1}=3,19$) та тривоги ($t_{3-1}=3,20$) на рівні $p<0,01$. Вони також поступаються низькоризикованим досліджуваним на рівні $p<0,0001$ у станах невпевненості ($t_{3-2}=-8,41$) та збентеження ($t_{3-2}=-9,62$).

Отже, зі зростанням ризику особистості в період криз ранньої дорослості актуалізуються стани стеничного характеру як позитивної (інтерес, азарт), так і негативної (гнів, злість тощо) валентності.

У п'ятому розділі «Психологія ризику особистості в період кризи середнього віку» представлено результати дослідження структури ризику особливості, його типів та чинників в період кризи середнього віку.

Як показало дослідження, під час кризи середнього віку структура ризику особистості характеризується вираженою схильністю до ризику у сфері міжособистісного спілкування та побуту для отримання нових гострих відчуттів і вражень у житті; домінуванням прагнень до урізноманітнення свого життя через ризик зі своїм здоров'ям та прийняттям відповідних ситуацій; високою толерантністю до невизначеності і небезпеки тощо.

За результатами кореляційного аналізу, проведеного між змінними, що діагностують різні аспекти ризику особистості, виявлено значущий додатний взаємозв'язок між структурними компонентами відповідної схильності й готовності, а також його проявом у різних сферах життєдіяльності та певними рисами особистості. Це свідчить про цілісну єдність складових, які утворюють ядро феномену, що вивчається, а також важливість неможливості вивчення ризику поза його проявом. Окремі значущі кореляційні зв'язки параметрів схильності до екстремально-ризикової поведінки та схильності до ризику в певних сферах діяльності наведено на рис. 7.

Встановлено також додатні взаємозв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,31$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,37$; $p<0,0001$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,37$; $p<0,0001$). Інтollerантність до одноманітного способу життя, яка взагалі може розглядатись як характеристика кризи середнього віку, передбачає високу схильність особистості до ризику в усіх сферах життєдіяльності.

Також визначено додатні зв'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,68$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,46$; $p<0,0001$) і міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,87$; $p<0,0001$).

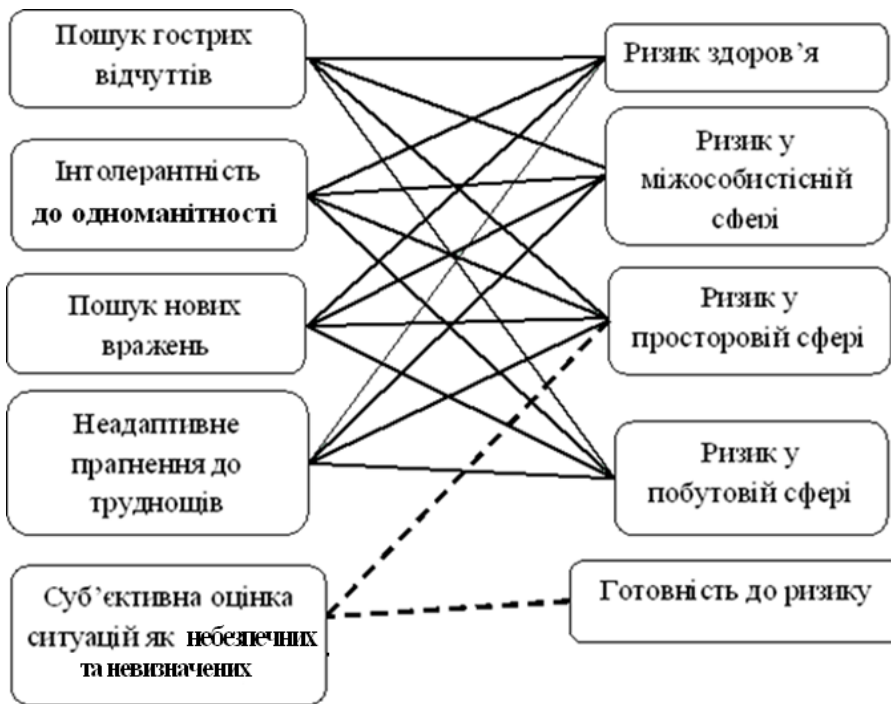

Рис. 7. Значущі кореляційні взаємозв'язки показників схильності до екстремально-ризикової поведінки та схильності до ризику в різних сферах діяльності з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних і невизначених в період кризи середньої дорослості

Примітки:

додатний зв'язок;

від'ємний зв'язок.

Криза середнього віку є періодом у житті людини, який характеризується прагненням до нових вражень, що зумовлює схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності. Таким чином, криза середнього віку взаємопов'язана з ризиком як способом отримання гострих відчуттів та нових вражень.

Подальші дослідження засвідчили, що можна виділити три типи ризику особистості в період кризи середнього віку: «Високоризикований», «Низькоризикований» і «Помірноризикований».

Психосемантичний простір ризику особистості в період кризи 45 років характеризується меншою поляризацією значень, пов'язаних з ризиком, високою роллю «відпочинку», близькістю понять «гроші», «вдача», «гра», «спорт», «секс» і «здоров'я». Для осіб, які належать до типу «Високоризикований», ризик є високозначущим і пов'язаний з «невизначеністю», для низькоризикованих – «ризик» пов'язаний зі словами-стимулами «сім'я» та «вдача», є близьким у психосемантичному просторі зі словом «гроші». Помірноризиковані слово «ризик» пов'язують зі «стресом», вони також розрізняють і віддаляють за значеннями «ризик», «небезпеку» та «невизначеність».

Серед когнітивних чинників ризику особистості в період кризи середнього віку найбільше значення мають показники швидкості відповідей та толерантність до невизначеності. Як свідчить аналіз отриманих результатів,

високоризикований тип найбільшою мірою обумовлений креативністю, позитивним ставленням до новизни та невизначених ситуацій. Водночас помірноризикований – толерантністю до невизначеності. Низькоризиковані особи мають високі показники оригінальності відповідей, меншу толерантність до невизначеності, домінування рефлексивного типу реагування.

Вплив мотиваційно-регулятивних чинників на становлення ризику особистості в період кризи середнього віку характеризується особливостями вольової саморегуляції в ситуації ризику, губристичним прагненням до досконалості, мотивацією досягнення та контролем життестійкості. Високоризиковані особистості мають орієнтацією на досягнення, а не на уникнення невдачі, високу губристичну мотивацію, сприймають ризик як ресурс життєздатності. Низькоризиковані – здатні до вольової саморегуляції, вищої життестійкості. Вони розгублені та схильні до саморегуляції. Тип «Помірноризикований» обумовлений губристичним прагненням до досконалості.

Конативними чинниками ризику особистості в період кризи середньої дорослості є стратегії співпраці, конфронтації та пристосування в конфліктних ситуаціях, а також вербальна і невербальна агресивна поведінка, маніпулятивні, асертивні та асоціальні моделі поведінки у стресових ситуаціях та ін. Тип «Високоризикований» характеризується трансформаційними стратегіями розв'язання проблемної ситуації, стилями конфронтації та пристосування в подоланні конфліктних ситуацій, підозрілістю та фізичною агресією. Низькоризиковані особистості – відмовою від конкуренції, співпрацею та пристосуванням у конфлікті, раціональними стратегіями розв'язання проблемних ситуацій, копінгами позитивної переоцінки та ін.

Виходячи з наведених результатів дослідження, вплив афективних чинників у становленні типів ризику особистості в 45-річних досліджуваних є значущим і охоплює ситуативну та особистісну тривожність, особливості таких психоемоційних станів, як: азарт, інтерес, захоплення, переляк, тривога і страх у ситуації небезпеки, невпевненість та злість у ситуації невизначеності. Найбільш значущими в становленні типу «Високоризикований» є страх у ситуації небезпеки, низькі показники ситуативної тривожності. Для низькоризикованих вагомим є також страх в ситуації небезпеки та невпевненості у ситуації невизначеності. У помірноризикованих осіб домінувальною є ситуативна тривожність.

У шостому розділі «Розробка й апробація превентивно-корекційної системи ризику особистості у підлітків» представлено структуру та зміст побудованої превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітковому віці в спеціально створених умовах освітнього процесу на засадах ситуаційного, особистісного та системного підходів; результати визначення її ефективності у формувальному експерименті.

Запропонована система передбачає створення психолого-педагогічних умов для превентивно-корекційних заходів ризику особистості, що базуються на визначених у попередніх розділах відомостях відносно динаміки, структури, типології, чинників та особливостях циклічної структурно-процесуальної

моделі досліджуваного явища. Базисом стали, зокрема, загальновідомі принципи: детермінізму, системності, поетапності, розвитку, активності, єдності свідомості та діяльності, об'єктивності тощо.

Побудова превентивно-корекційної системи ризику особистості була здійснена для осіб підліткового віку, оскільки за даними попередніх досліджень цей період є найбільш сензитивним щодо вираженості ризику особистості.

Превентивно-корекційну систему розроблено з урахуванням результатів досліджень з узагальнення певних підходів не тільки до вивчення вираженості ризику особистості, а й до використання конкретних прийомів, орієнтованих на його нівелювання та корекцію. Вагомою у її розробці стала взаємопослідовність і взаємокомпенсувальна спрямованість методів, вправ профілактики й корекції ризику особистості, які обираються та рекомендуються до застосування з наростаючою складністю. Ураховано також індивідуальну зорієнтованість, доступність і можливість використання запропонованої системи в процесі освітньої роботи з підлітками.

Конструювання змісту превентивно-корекційної системи, крім розробки власних вправ, передбачало насамперед використання й адаптацію методів, методик та конкретних вправ, розроблених та апробованих іншими фахівцями, що дали змогу розв'язувати завдання нашого дослідження.

Розроблена система складається з двох блоків: превентивного та корекційного. Профілактикою ризику особистості було проведення факультативу «Ризик-Control», що забезпечив цілісне інформування з небезпечних ситуацій, превенцію ризику особистості та його негативних наслідків. За результатами його впровадження сформовано такі компетентності: формування основ саморегуляції; проведення профілактики «безглузлого ризику»; підвищення соціальної та особистісної обізнаності підлітків; забезпеченню цілісного інформування щодо наслідків небезпечних ситуацій і превенції ризику особистості в підлітковому віці; формування навичок підтримки здорового способу життя; підвищення та формування навичок особистісного захисту, а саме: протистояння соціальному тиску, відстоювання власної позиції, впевненої поведінки, ефективного спілкування, критичного мислення, самоповаги; вироблення навичок *self*-допомоги та оперативного корегування небажаних ризикованих дій як в міжособистісній, так і в навчальній сферах; формулювання базових правил особистості; розкриття характеристик деструктивного та конструктивного ризику.

Головним результатом корекційного блоку превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітків у період кризи стало досягнення вміння переформувувати деструктивну модель поведінки в ситуації ризику в конструктивну, яке неможливе без використання однієї із найдієвіших форм активного навчання – психологічного тренінгу. Відповідно до цього в освітній процес підлітків у період кризи було впроваджено психологічний тренінг «Risk+», побудова якого відповідає загальноприйнятим і методологічно обґрунтованим принципам, змістовним та організаційно-методичним вимогам. Розроблений тренінг спрямований на усвідомлення ситуацій як небезпечних та

невизначених; корекцію схильності до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі; здатність розмірковувати, спиратись на зв'язок, логіку, знаходження достатньої інформації стосовно небезпечної ситуації; формування самовладання, рефлексії ситуації ризику та її наслідків; знаходження нових менш безпечних копінг-стратегій щодо розв'язання ситуацій ризику; корекцію особистісної тривожності, сформування вміння знижувати збудження і реактивність дій, самоконтроль емоцій.

За результатами апробації превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітків встановлено її високий рівень ефективності. На цьому етапі було залучено досліджуваних підлітків, які й утворили дві групи – контрольну і експериментальну (100 і 105 осіб, відповідно). Першопочаткове порівняння показників ризику в представників цих груп показало відсутність статистичних відмінностей між ними. Дослідження розбіжностей після проведення розробленої корекційної системи дозволило встановити значущі відмінності за всіма параметрами ризику особистості між контрольною та експериментальною групами на високому рівні значущості (1% та 5%). Даний результат, а також обернений зв'язок від учасників превентивно-корекційної системи дозволяють констатувати її високу ефективність.

ВИСНОВКИ

У дисертації започатковано новий напрям дослідження ризику особистості в онтогенезі, визначено його психологічні основи, що базуються на циклічно структурно-процесуальній моделі, схарактеризовано специфіку його вираженості на вікових кризових періодах, побудовано систему превенції та його корекції.

1. Встановлено, що для сучасних наукових досліджень характерно співіснування поглядів на феномен ризику як на позитивне, негативне та амбівалентне явище. Умовно можна виділити два взаємопов'язаних напрями вивчення наукового концепту: прикладний і теоретичний. У прикладному напрямі ризик є предметом емпіричного дослідження окремих наук (економіки, політики, юриспруденції, медицини, біології, екології, соціології, психології та ін.). На теоретичному рівні сутність та зміст ризику вивчають з точки зору соціально-філософського підходу.

2. Показано існування в психологічних дослідженнях трьох підходів до визначення природи ризику: об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного, найпоширенішими з-поміж яких є два полярних – суб'єктивний (визначення стійких індивідуальних особливостей та якостей особистості, що визначають її схильність та/або готовність до ризику) та об'єктивний (вивчення зовнішніх середовищних факторів ризику). Ризик найчастіше описується як характеристика активності (дій) суб'єкта в умовах невизначеності та небезпеки, як прогностична оцінна категорія та як характеристика ситуації прийняття рішення. Останнє дозволило також розглядати ризик у контексті трьох базових підходів до розуміння його психологічного змісту як: особистісна якість, що характеризується потребою людини в емоційній сфері, включатися в ситуації

небезпеки й отримувати від цього задоволення; особистісна особливість, яка детермінується мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними та ін. характеристиками, орієнтованими на оцінку і подолання небезпечних ситуацій; процес усвідомлення небезпечної ситуації, вибір і реалізація способу її розв'язання.

3. Визначено, що формування та реалізація ризику особистості мають в онтогенезі свою специфіку, а його дослідження передбачає врахування особливостей вікових криз. Особливо значущими для дослідження проблематики ризику особистості є вікові кризи, які обумовлюють суттєві змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки, а саме кризи підліткового, молодого та середнього віку.

4. Створено циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, яка описує реальний цикл її перебування в ситуації ризику, що дає змогу розглядати особливості активності людини як прояв її суб'єктності в реакціях (діях) на ці ситуації. Процесуальність активності в ситуації ризику репрезентується: суб'єктивною оцінкою ситуації; прийняттям рішення, вибором моделі поведінки; реалізацією рішення; рефлексією результатів та визначається характером суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності в подальшому житті. Психологічну основу ризику особистості визначають такі його складові як суб'єктивна оцінка ситуації небезпечної/невизначеної, схильність та готовність до ризику, так і системна взаємодія когнітивних, мотиваційно-регулятивних, конативних, афективних чинників.

5. З'ясовано, що ризик особистості на кризових періодах є більш вираженим порівняно зі стабільними етапами онтогенезу. Емпірично доведено, що психологічна структура ризику особистості (схильність й готовність до ризику та суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної) має свою специфіку в кожному кризовому періоді. У період підліткової кризи вона є багатокомпонентною і визначається високою мірою схильності до ризику в міжособистісній сфері, здоров'я та простору, взаємообумовленою імпульсивністю, толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій, когнітивним прийняттям ризику та прагненням отримати нові враження. У період вікової кризи ранньої дорослості психологічна структура ризику особистості характеризується пріоритетом взаємозв'язків помірного рівня оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених; готовності до ризику; схильності до екстремально-ризикової поведінки; контрольно-регулятивним компонентом і схильністю до ризику у сфері здоров'я та спілкування. У психологічній структурі ризику особистості в період кризи середньої дорослості схильність до ризику проявляється у сфері побуту та спілкування і супроводжується високою емоційністю у сфері здоров'я; домінування когнітивного компоненту; виважене та обережне ставлення до ситуацій невизначеності та небезпеки; менша схильність до екстремально-ризикової поведінки, порівняно з ранніми кризовими періодами онтогенезу.

6. Встановлено специфічні для кожного з періодів онтогенезу типи ризику особистості. Не виявлено низькоризикованих підлітків, при цьому високоризиковані представлені трьома типами ризику особистості: високоризикованим, високоризикованим у діяльності та у спілкуванні. Описано типи в період ранньої дорослості: високоризикований, імпульсивноризикований та низькоризикований, з яких перші два характеризуються низьким рівнем усвідомлення ситуацій як невизначених та небезпечних, що обумовлено високими показниками схильності та готовності до ризику. У період середньої дорослості питома вага ризику особистості знижується в межах усіх виділених типів – високоризикованого, низькоризикованого й помірноризикованого.

7. Доведено, що зі зростанням ризику особистості в усіх кризових періодах онтогенезу процеси прийняття рішення та його рефлексії ускладнюються під впливом високої імпульсивності високоризикованих осіб. Вони в кризові періоди онтогенезу, порівняно з низькоризикованими проявляють нерішучість у виборі альтернатив, нераціонально приймають рішення, відкладають його прийняття або уникають відповідальності за вибір, малоздатні до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі в ній, схильні змінювати фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникаючи аналізу проблеми та її наслідків.

8. Показано, що когнітивні чинники ризику особистості в кризові періоди онтогенезу представлені толерантністю до невизначеності, креативністю та когнітивними стилями (імпульсивний/рефлексивний тип реагування). Існують вікові відмінності в когнітивних чинниках ризику особистості. Підлітки більш емоційно ставляться до ситуації ризику, порівняно з особами раннього та середнього дорослого віку. Толерантність до невизначеності в період кризи підліткового віку проявляється переважно в комунікативній діяльності, а на наступних вікових кризах – загалом сприяє становленню ризику особистості. Креативність характеризує високоризикованих особистостей в період кризи дорослості, а імпульсивний тип реагування обумовлює високий ризик особистості на усіх кризових періодах онтогенезу.

9. Представлено, що мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в кризових періодах онтогенезу є значущими і взаємопов'язаними з життєстійкістю, губристичною мотивацією та мотивацією досягнення. Роль життєстійкості в становленні високоризикованих особистостей у період підліткової кризи є більш повною і значущою, порівняно з кризовими періодами ранньої та середньої дорослості. У період кризи ранньої дорослості вагомим чинником ризику особистості є уявлення про позитивну роль залученості в події життя, а в період кризи середньої дорослості – усвідомлення необхідності контролю подій життя. Мотивація досягнення та губристична мотивація визначають рівні ризику особистості в усіх кризових періодах онтогенезу.

10. Встановлено, що конативні й афективні чинники ризику особистості визначено комплексом різних особистісних особливостей серед яких на

кожному кризовому періоді маються провідні. Так, в період кризи підліткового віку високоризиковані особи найчастіше проявляють агресивні дії у стресових ситуаціях, використовують стратегії конкуренції, конфронтаційний копінг і дистанціювання. У період кризи ранньої дорослості провідне значення для високоризикованих осіб набувають імпульсивні, маніпулятивні та асоціальні дії в подоланні стресу та висока агресивність. Що стосується кризи середнього віку, то високоризикованим особистостям притаманно стратегії конкуренції в розв'язанні конфліктів, агресивність та асоціальні дії в подоланні стресу. Афективні чинники ризику особистості визначено у високоризикованих осіб особистісною тривожністю, апатією та пригніченістю в ситуації невизначеності, смутком і невдоволенням, розчаруванням та провинною, а в ситуації небезпеки – азартом та аутоагресією. У період кризи ранньої дорослості у високоризикованих особистостей виражені показники хвилювання й невпевненості у ситуації невизначеності, у ситуаціях небезпеки – азарт, страх, неспокій, подив та ситуативної тривожності. Агресивність у ситуації невизначеності, азарт і захопленість у ситуації небезпеки та низькі показники ситуативної тривожності є чинниками для високоризикованих осіб в період кризи середнього віку

11. Побудовано та презентовано превентивно-корекційну систему ризику особистості, упровадження якої сприяло становленню відповідального ставлення до власного здоров'я, життя й оточуючих, а також здійсненню профілактики небезпечного чи деструктивного ризику та проведенню його корекції з урахуванням особливостей підліткового віку. Систему зреалізовано такими видами діяльності: психопрофілактика, психодіагностика, психологічне консультування, психокорекція. Форми впровадження системи – бесіди, індивідуальні консультації, експрес-діагностика, факультатив «Ризик-Control», психологічний тренінг «Risk+». Загальна ефективність апробованої превентивно-корекційної системи та достовірність отриманих результатів роботи статистично підтверджено на значущому рівні.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічних основ ризику особистості в онтогенезі. Воно виявляє низку похідних питань, що потребують ґрунтовного психологічного дослідження. Перспективним напрямом наукових пошуків може стати поглиблений аналіз цінностей та мотивів особистості, яка розв'язує ситуацію ризику, вивчення особливостей ризику з урахуванням статевих відмінностей особистості, а також їх етнічних рис; розроблення автоматизованої системи, методів, що дозволяють діагностувати ризик особистості в зв'язку з її професійним самовизначенням; уточнення механізмів, що лежать в основі прийняття рішень у ситуації ризику.

Основні положення та результати дослідження відображені в таких **публікаціях:**

Монографії:

1. Вдовіченко О. В. Психологія ризику особистості: монографія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2019. 456 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Вдовиченко О. В. Психологические закономерности принятия рискованных решений в экстремальных ситуациях. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К.: Міленіум, 2003. т. 7. ч.1. С. 43–50.
3. Вдовиченко О. В. Проблема риска: основные его свойства. *Наука і освіта*. 2004. № 3. С. 24–25.
4. Вдовиченко О. В. Чинники, що впливають на прояв ризику. *Вісник АПН України. Сер. Педагогіка та психологія*. Київ: Педагогічна преса, 2005. № 3 (48). С. 107–111.
5. Вдовиченко О. В. Риск как сущность творческого процесса. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Психологія*. 2005. № 6 (30). ч. II. С. 16–22.
6. Вдовиченко О. В. Оценки риска в различных сферах профессиональной деятельности *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Сер. Психологічні науки*. 2005. № 31. Т. 1. С. 74–76.
7. Вдовиченко О. В. Выделение наиболее значимых волевых качеств, влияющих на отношение к риску. *Наука і освіта*. 2005. № 5–6. С. 26–28.
8. Вдовиченко О. В. Апробация опросника склонности к риску в различных сферах деятельности. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. Психологічні науки*. 2007. № 17 (41). ч. I. С. 66–69.
9. Вдовиченко О. В. Роль риска в творческом процессе. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 21–24.
10. Вдовиченко О. В. Роль потребности и ее влияние на степень риска. *Наука і освіта*. 2007. № 8–9. С. 23–26.
11. Вдовиченко О. В. Проблема риска в педагогическом взаимодействии. *Наука і освіта*. 2008. № 3. С. 63–67.
12. Вдовиченко О. В. Проблема риска в экологической психологии. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. К.: «Логос», 2008. т. 7. Вип. 15. С. 33–37.
13. Вдовиченко О. В. Психологические аспекты риска в контексте национальной культуры. *Наука і освіта*. 2008. № 7. С. 38–42.
14. Вдовиченко О. В. Минимизация неоправданного риска. *Наука і освіта*. 2009. № 5. С. 32–38.
15. Вдовиченко О. В. Прояв ризику на психоемоційному рівні. *Наука і освіта*. 2009. № 9. С. 9–14.
16. Вдовиченко О. В. Психологические аспекты оценки толерантности человека к риску. *Наука і освіта*. 2010. № 1. С. 17–23.
17. Вдовиченко О. В. Мотивационные конструкты, обуславливающие возникновения риска. *Наука і освіта*. 2010. № 9. С. 29–35.
18. Вдовиченко О. В. Метод візуалізації як засіб формування суб'єктивної здатності до обґрунтованого ризику. *Наука і освіта*. 2010. № 10. С. 159–164.
19. Вдовиченко О. В. Проявление особенностей риска в подростковом возрасте. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць

Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2011. т. XIII. ч. 5. С. 34–39.

20. Вдовиченко О. В. Теоретико-методологические подходы к рассмотрению риска как динамического процесса в психологии. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди»*, 2012. Вип. 25. С. 255–260.

21. Вдовиченко О. В. Психологическая профилактика рискованных действий у подростков в учреждениях рекреационного типа. *Наука і освіта*. 2012. № 10. С. 46–50.

22. Вдовиченко О. В. Философско-антропологический аспект феномена «риск». *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2013. Вип. 46. ч. I. С. 37–49.

23. Вдовиченко О. В. Психологическая модель рискованного действия. *Проблеми екстремальної та кризової психології*: зб. наук. праць. Харків: НУЦЗУ, 2013. Вип. 14. ч. I. С. 62–71.

24. Вдовиченко О. В. Проблема риска: Гендерный аспект. *Наука і освіта*. 2014. № 11. С. 71–77.

25. Вдовиченко О. В. Психодіагностика готовності до ризику у різних сферах життя. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2017. Вип. 55. С. 328–337.

26. Вдовиченко О. В. Ризик особистості як фактор мотивації досягнення та губристичної мотивації на кризових етапах онтогенезу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2017. Вип. 56. С. 41–51.

27. Vdovichenko O. V. Subjective risk assessment of uncertainty and danger situations: diagnostics, psychological predictors and age dynamics. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2018. Вип. I (57). С. 31–39.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз:

28. Вдовиченко О. В. Риск личности: Социально–психологическая составляющая. *Modern tendencies in the pedagogical science of Ukraine and Israel: The way to integration*. Ariel University Center of Samaria. 2014. Issue 5. P. 456–463.

29. Вдовиченко О. В. Типологія особистості ризику. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2015. Вип. 29. С. 115–124.

30. Вдовиченко О. В. Особистість ризику на кризових етапах онтогенезу. *Психологічні перспективи*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2015. Вип. 26. С. 40–50.

31. Вдовиченко О. В. Поведінкові прояви особистості ризику у кризі на різних етапах онтогенезу. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III (26). Issue 50. P. 79–82.

32. Вдовиченко О. В. Семантическое пространство риска у подростков. *Вестник Калужского университета*. 2015. № 4. С. 29–35.

33. Вдовиченко О. В. Корегування стресових станів в умовах рекреаційних закладів у підлітків. *Наука і освіта*. 2016. № 9. С. 23–28.

Публікації в інших наукових виданнях:

34. Вдовиченко О. В. Теоретико-методологические исследования склонности к риску. *Психология современности: наука и практика*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців. Одеса: ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2004. С.58–59.

35. Вдовиченко О. В. Психологические особенности, влияющие на стремление к рискованным поступкам у молодёжи. *Наука та інновації – 2005*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 13. Психологія. Дніпропетровськ, 2005. С. 70–72.

36. Вдовиченко О. В. Співвідношення індивідуальних та групових ризиків. *Науковий вісник університету «Львівський Ставропігон»: Серія психолого-педагогічна*. Львів: Вид-во Університету «Львівський Ставропігон», 2005. Вип. I. С. 35–41.

37. Вдовиченко О. В. Система целенаправленного коррегирования риска у студентов. *Актуальні проблеми практичної психології*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. Херсон: Вишемирський В.С., 2006. С. 52–55.

38. Вдовиченко О. В. Влияние проявления риска на профессиональное становление личности. *Сучасні наукові дослідження – 2006*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 35. Психологія та соціологія. Дніпропетровськ, 2006. С. 13–16.

39. Вдовиченко О. В. Ризик в професійній діяльності. *Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. сем. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 69–72.

40. Вдовиченко О. В. Склонность к риску в межличностной сфере. *Современное состояние теоретической и прикладных психологических исследований в социальной и педагогической психологии*: материалы 3-ей Всероссийской научно-практической конф. 29-30 ноября 2007 г. Иваново: Ивановский государственный университет, 2007. С. 8–12.

41. Вдовиченко О. В. Риск как неотъемлемая характеристика менеджера. *Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 7-8 травня 2007 р. Одеса: СМІЛ, 2007. С. 103–106.

42. Вдовиченко О. В. Психологическая готовность к риску в профессиональной деятельности. *Социальные риски в современном поликультурном обществе: психологические и педагогические аспекты*: материалы Междунар. научно-практической конф. 6-7 ноября 2008 г. Тверь: Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2008. С. 88–93.

43. Вдовиченко О. В. Риск в сфере профессиональной деятельности человека. *Психологические технологи в экстремальных видах деятельности*:

матеріали IV Міжнарод. науко-практ. конф. 22-23 мая 2008 г. Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2008. С. 58–60.

44. Вдовиченко О. В. Стадия осознания и оценки степени опасности в процессе риска. *Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса: СМІЛ, 2010. С. 25–32.

45. Вдовиченко О. В. Психологический концепт риска и его соотношение с понятием «конфликт». *Конфлікти і безпека*: зб. матер. Міжн. наук.-практ. семінару-наради. 25 листопада 2010 р. Одеса: СМІЛ, 2010. С. 140–143.

46. Вдовиченко О. В. Перспектива психофізіологічного підходу к исследованию феноменологии риска. *Інтегративна антропологія*. 2012. № 2(20). С. 25–32.

47. Вдовиченко О. В. Экспресс-диагностика деструктивного риска. *Міжнародна научна школа «Парадигма»*. Лято–2015. т. 4: Психологія: Сборник научни статьи. Варна: ЦНИИ «Парадигма», 2015. С. 89–99.

48. Вдовиченко О. В. Комплексна система профілактики та корекції деструктивного ризику. *Problems of spatial development of socio-economic systems: economics, education, medicine*. Collective monograph. Opole: The Academy of Management and Administration. 2015. P. 182–188.

49. Вдовиченко О. В. Екзистенційні особливості особистості ризику на кризових етапах дорослості *Актуальные проблемы современной экзистенциальной психологии и психотерапии*. Сборник статей Всеукр. научно-практической конференции с международным участием 25-26 ноября 2015 г. Одесса: Из-во ХГЭУ, 2015. С. 60–69.

50. Вдовиченко О. В. Розробка комплексної система профілактики та корекції деструктивного ризику. *Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. 23-24 жовтня 2015 р. Харків. С. 174–175.

51. Вдовиченко О. В. Психологічні особливості схильності до ризику у підлітків з інтернет-адикцією. *Вплив інтернет-мережі на психіку дітей та молоді – виклик сьогодення*: матеріали Всеукр. круг. столу. 27 березня 2017 р. Одеса: ОДУВС, 2017. С. 35–36.

52. Вдовиченко О. В. Тест суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних. *Харківський осінній марафон психотехнологій*: матеріали наук.-практ. конф., 27 жовтня 2018 р. Харків: Діса плюс, 2018. С. 21–22.

АНОТАЦІЇ

Вдовиченко О. В. Психологічні основи ризику особистості в онтогенезі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

У дисертації ризик особистості розглянуто як інтегральне утворення, що виявляється в схильності та готовності особистості до ризику, суб'єктивній оцінці ситуацій як небезпечних і невизначених, залежить від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників і визначає особливості прийняття рішення щодо поведінки в ситуації ризику. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відображує реальний цикл існування особистості в ситуації ризику, який дає змогу продемонструвати міру активності особистості як суб'єкта поведінки в ситуаціях ризику. Процес проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику структурований з урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі психологічні основи ризику особистості, а саме його ядро (схильність та готовність до ризику, суб'єктивна оцінка ситуації як небезпечної та невизначеної) й психологічні чинники визначають не тільки дослідницький, але і розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі ризику особистості. Психологічні основи ризику особистості мають певну специфіку з урахуванням вікових періодів, особливо це виражено на кризових періодах онтогенезу. Загалом ризик особистості характеризується певною віковою динамікою. У підлітковому віці показники суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених є найнижчими, проте з віком обережність та суб'єктивне сприйняття ситуацій як небезпечних і невизначених зростає. Показники змістовних та якісних характеристик схильності до ризику також характеризуються вищим рівнем у підлітковому віці порівняно з дорослістю, а у пізній дорослості – найнижчим рівнем. Утім, зазначена динаміка є справедливою лише для сталих етапів онтогенезу, водночас кризові періоди дорослості (близько 30 та 45 років) за більшістю показників ризику особистості відповідають високому рівню, так само як і в підлітків. Побудова превентивно-корекційної системи ризику особистості була здійснена для осіб підліткового віку, оскільки саме цей період є найбільш сензитивним для виразності ризику особистості (високі показники якісних і змістовних компонентів схильності до ризику, екстремально-ризикованої поведінки). Систему зреалізовано такими видами діяльності, як: психопрофілактика, психодіагностика, психологічне консультування, психокорекція. Форми роботи – бесіда, індивідуальна консультація, експрес-діагностика, факультатив «Риск-Control», психологічний тренінг «Risk+». Результати апробації розробленої системи із залученням підлітків виявили високий рівень ефективності. Первісне порівняння показників ризику особистості в представників цих груп показало відсутність статистичних відмінностей між ними. Після проведення розробленої корекційної системи були встановлені значущі дані за всіма параметрами ризику особистості між контрольною та експериментальною групами. Цей результат, а також зворотний зв'язок від учасників превентивно-корекційної системи, дозволяють констатувати її високу ефективність.

Ключові слова: ризик, психологія ризику, схильність до ризику, готовність до ризику, ризик особистості, циклічна структурно-процесуальна

модель ризику особистості, особистість, ситуація ризику, онтогенез, вікові кризи, корекція ризику особистості.

Вдовиченко О. В. Психологические основы риска личности в онтогенезе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2019.

В диссертации психологическое содержание «риск» рассматривается в аспекте трех базовых подходов как: личностное качество, характеризующееся потребностью человека в эмоциональной сфере, включаться в ситуации опасности и получать от этого удовольствие; личностная особенность, которая детерминируется мотивационными, эмоциональными, волевыми, когнитивными и др. характеристиками, ориентированными на оценку и преодоление опасных ситуаций; процесс, отражающий осознание опасной ситуации, выбор и реализацию способа ее решения. Риск личности изучается как интегральное образование, которое определяется склонностью и готовностью личности к риску, субъективной оценкой ситуаций как опасных и неопределенных, зависит от когнитивного, аффективного, мотивационно-регулятивного, когнитивного факторов и определяется особенностями принятия решения касательно поведения в ситуации риска. Циклическая структурно-процессуальная модель риска личности отображает реальный цикл включенности личности в ситуации риска, которая дает возможность продемонстрировать степень ее активности в ситуациях риска. Процесс прохождения личности через этапы развертывания ситуации риска структурирован с учетом достижений психологии принятия решений, психологии поступка, психологии рефлексии и психологии личности. Выделенные в модели психологические основы риска личности, а именно его ядро (склонность и готовность к риску, субъективная оценка ситуации как опасной и неопределенной) и психологические факторы определяют не только исследовательский, но и развивающий потенциал предложенной циклической структурно-процессуальной модели риска личности. Психологические основы риска личности имеют определенную специфику с учетом возрастных этапов, особенно это выражено в кризисных периодах онтогенеза. В целом риск личности характеризуется определенной возрастной динамикой. В подростковом возрасте показатели субъективной оценки ситуаций как опасных и неопределенных являются самыми низкими, однако с возрастом осторожность и субъективное восприятие ситуаций как опасных и неопределенных растет. Показатели содержательных и качественных характеристик склонности к риску также характеризуются высоким уровнем в подростковом возрасте по сравнению со взрослым периодом, а в более зрелом – низким уровнем. Однако, указанная динамика справедлива лишь для стабильных этапов онтогенеза, в то время как кризисные периоды взрослости

(около 30 и 45 лет) по большинству показателей риска личности соответствуют высокому уровню, так же как и у подростков. Риск личности в кризисные периоды онтогенеза (15, 30 и 45 лет) является более выраженным по сравнению со стабильными этапами развития личности. На этапе кризиса подросткового возраста ситуации неопределенности и опасности осознаются в меньшей степени по сравнению с юношеским и взрослым возрастом. Исследуемые в период подросткового кризиса имеют следующие характеристики: импульсивность, умеренную готовность к риску, повышенную склонность к экстремально-рискованному поведению, которое проявляется в стремлении к новым впечатлениям, интолерантности к однообразному образу жизни. Также у них высокие показатели склонности к риску в пространственной, межличностной сферах и достаточно высокие в сфере здоровья. По качественным характеристикам подростки отличаются высокой степенью развития эмоционального и поведенческого компонентов склонности к риску. Исследуемые в период кризиса ранней взрослости (30 лет) характеризуются умеренным уровнем субъективной оценки ситуаций как неопределенных и опасных, высокой готовностью к риску, а также высокой степенью проявления склонности к экстремально-рискованному поведению, что выражается в стремлении к решению сложных ситуаций жизни. Кризис 30 лет характеризуется высокими показателями склонности к риску в таких сферах, как здоровье, что может раскрываться во вредных привычках и образе жизни, а также в межличностной сфере, что обуславливает трансформации в отношениях с окружающими. Среди качественных характеристик склонности к риску в наибольшей степени проявляется контрольно-регулятивный компонент. Личности в период кризиса среднего возраста достаточно взвешенно и осторожно относятся к ситуациям неопределенности и опасности. Склонность к экстремально-рискованному поведению у них выражена меньше по сравнению с ранними этапами онтогенеза и проявляется преимущественно в поиске новых впечатлений. Кризис среднего возраста характеризуется когнитивным компонентом склонности к риску, а также высокими показателями риска в сфере здоровья и общения. Таким образом, личность стремится решить вопросы самочувствия, и овладеть новыми социальными ролями. Разработка превентивно-коррекционной системы риска личности была осуществлена для лиц подросткового возраста, поскольку именно данный период является наиболее сензитивным для выраженности риска личности (высокие показатели качественных и содержательных компонентов склонности к риску, экстремально-рискованного поведения). Система реализовывалась такими видами деятельности как психопрофилактика, психодиагностика, психологическое консультирование, психокоррекция. Формы работы – беседа, индивидуальная консультация, экспресс-диагностика, факультатив «Риск-Control», психологический тренинг «Risk+». Результаты апробации разработанной системы с привлечением подростков выявили высокий уровень эффективности. Первоначальное сравнение показателей риска личности у представителей данных групп показало отсутствие статистических различий

между ними. После проведения разработанной коррекционной системы были установлены значимые различия данных по всем параметрам риска личности между контрольной и экспериментальной группами. Данный результат, а также обратная связь от участников превентивно-коррекционной системы позволяют констатировать ее высокую эффективность.

Ключевые слова: риск, психология риска, склонность к риску, готовность к риску, риск личности, циклическая структурно-процессуальная модель риска личности, личность, ситуация риска, онтогенез, возрастные кризисы, коррекция риска личности.

Vdovichenko O. V. The psychological basis of personality risk in ontogenesis. – Manuscript.

The thesis for the psychology doctor's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and development psychology.– State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, 2019.

In the thesis, the risk of personality is considered as an integral entity, manifested in the tendency and readiness of the personality of risk, subjective assessment of situations as dangerous / undefined, depends on cognitive, affective, motivational-regulatory and conative factors and determines the peculiarities of behavior risk. The cyclical structural and procedural model of personality risk reflects the real cycle of the person's existence in a risk situation, which allows to demonstrate a measure of personality activity as a subject of behavior in risk situations. The process of passing the individual through the stages of the deployment of the risk situation is structured taking into account the needs of decision-making psychology, action psychology, reflection psychology and personality psychology. The psychological basis of personality risk, namely its core (propensity and willingness to risk, subjective assessment of the situation as dangerous / uncertain), and psychological factors determine not only the research but also the development potential of the proposed cyclical structural-procedural personality model, which are highlighted in the model. Psychological bases of personality risk have some specificity, taking into account age periods, especially expressed at the crisis stages of ontogeny. In general, the risk of personality is characterized by certain age dynamics. In adolescence, the subjective assessment of situations as dangerous and uncertain is the lowest, but with age, caution and subjective perception of situations as dangerous and uncertain are increasing. Indicators of meaningful and qualitative characteristics of risk aversion are also characterized by a higher level in adolescence compared to adulthood, and in late adulthood, a lower level. However, these dynamics are only valid for the steady stages of ontogeny, while at the same time, the crisis periods of adulthood (about 30 and 45 years) are high in most indicators of personality risk, as well as in adolescents. The construction of a preventive-corrective system of personality risk was carried out for adolescents, since it is this period that is most sensitive to the expressiveness of personality risk (high rates of qualitative and meaningful components of risk predisposition, extreme-risk behavior). The system is implemented by such activities as: psychoprophylaxis, psychodiagnosis,

psychological counseling, psychocorrection. Forms of work – conversation, individual consultation, rapid diagnostics, optional "Risk-Control", psychological training "Risk +". The results of the testing of the developed system with involvement of teenagers showed a high level of efficiency. Initial comparisons of personality risk indicators in the representatives of these groups showed no statistical differences between them. After the development of the corrective system, significant data were established on all parameters of personality risk between the control and experimental groups. This result, as well as feedback from participants in the preventive-corrective system, make it possible to state its high efficiency.

Keywords: risk, risk psychology, risk appetite, risk appetite, personality risk, cyclical structural and procedural model of personality risk, personality, risk situation, ontogenesis, age-related crises, correction of personality risk.